

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 191-204.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.09.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: HERÂT VE TARİHİ DOKUSU

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1462062>

 SEMRA ÇERKEZOĞLU *

ÖZ

Türkler geçmiş zaman yolculuğu içinde dünyanın birçok bölgesinde büyük ve görkemli devletler kurdu. Bu nedenle Türk tarihi tek bir coğrafyayı kapsamamakta ve Türkiye dışı Türk tarihi araştırmaları önem arz etmektedir. Günümüz Afganistan coğrafyasının kuzeybatısını kapsayan Herât bölgesi de bu coğrafyalardan biridir. Tarih boyunca Herât, doğu ve batı yollarını birbirine bağlayan güzergâh üzerinde ticaret ve istila yollarının kilit noktası, Batı krallıklarının da bir parçası oldu. Perslerin atası II. Kyros döneminde Herât bölgesi Pers idaresi altına girdi. Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nun son hükümdarı III. Darius üzerine büyük bir sefer düzenledi. Gaugamela Zaferiyle beraber Perslerin yüzyıllarca hüküm sürdüğü topraklar, Yunan hâkimiyetine geçti. Yunan hâkimiyeti döneminde yaklaşık son iki yüzyıl boyunca bölgeye Kuşanlar yayılmaya başladı. Bu süreçte bölgede farklı işgalci kavimlerin, İskitler ve Yunan prensliklerinin bir arada yaşadığı bilinmektedir. Kuşanlar, günümüz Afganistan topraklarında rakip devletleri etkisiz hale getirerek, bölgenin süper gücü oldu. 5.yüzyılın sonlarına doğru Halaç Türklerinden oluşan Ak Hunlar bölgeyi istila etmeye başladı. Ak Hunlar Devleti'nin bölgede hâkimiyeti yaklaşık bir yüzyıl sürdü. Hz. Osman döneminde bölgede İslamiyet'i yayma çalışmaları başladı. Hz. Ömer, İran'ı fetih ettikten sonra Herât bölgesine yöneldi. İslam orduları sert mücadeleler verdikten sonra Herât bölgesini ele geçirdi. 7. yüzyılın sonlarına doğru İslamiyet bölgede süper güce dönüştü. İslamiyet'ten sonra bölgede Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler hâkimiyet kurdu. Sâmânîlerin Horasan'a vali olarak gönderdikleri Gazneli Sebük Tegin'le beraber Türk-İslam hâkimiyeti devri başladı. Doğu ve Batı'nın kültürel birikimini bir arada barındıran Herât, İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası dönemlerde önemli sanat, kültür ilim ve ekonomi merkezlerinden biriydi. Tarih boyunca birçok Türk devletine başkentlik yapan Herât, İslamiyet'ten sonra Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Gûrlular ve Moğolların egemenliği altına girdi. Türk tarihine damgasını vuran Timur'un Herât'ta idareyi ele almasıyla birlikte şehir büyük imar ve sanat faaliyetlerine sahne oldu. Timur'un ölümünün ardından bölgede sırasıyla Özbekler, Safeviler, Bâbürlüler ve Abdâlîler hâkimiyet kurdu. Orta Çağ'ın en önemli ticari ve ekonomi merkezlerinden biri olan Herât'ta çeşitli zanaat dalları, madencilik ve el sanatları küçük atölyelerde gerçekleşmekteydi. Üretilen ürünler İpek Yolu güzergâhıyla farklı bölgelere sevk edilmekte, bölgeden geçen İpek Yolu hareketli bir ticari potansiyel oluşturmaktaydı. İktisadi ve kültürel bakımdan Herât, Orta Asya'nın en önemli medeniyet merkezlerinden biriydi. Siyasi bakımdan oldukça parlak geçen Türk-İslam hâkimiyeti dönemi ilim, bilim ve sanat bakımından da oldukça parlak geçti. Türk-İslam hükümdarları ilim adamlarını saray çevresinde toplayarak, himaye etti. Büyük Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiye Medreselerinde dini ilimlerin yanı sıra pozitif ilimlerde okutuldu.

Bu çalışmada tarihi dönemlerden 1747 yılına kadar olan zaman dilim esas alınarak; Türk-İslam, Türk-Moğol devletlerinin Herât bölgesinde hâkimiyet kurmaları, dönemin mimari eserleri, bölgenin ekonomik yapısı, ilim ve ilim çalışmalarının dünya medeniyetine katkısı kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Herât, Mimari, Siyasi, Kültürel, İlimi.

* Dr., Gaziantep/TÜRKİYE, E-Posta: semracc27@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3046-3642.

AN ANCIENT TURKISH CITY: HERÂT AND ITS HISTORICAL TEXTURE

ABSTRACT

Turks established large and magnificent states in many parts of the world during their time travel. For this reason, Turkish history does not cover a single geography and Turkish history research outside Turkey is important. The Herat region, which covers the northwest of today's Afghanistan geography, is one of these geographies. Throughout history, Herat has been a key point of trade and invasion routes on the route connecting the eastern and western roads, and a part of the Western kingdoms. Ancestor of the Persians During the reign of II. Cyrus, the Herat region came under Persian rule. Alexander the Great was the last ruler of the Persian Empire. He organized a major campaign against Darius. With the Victory of Gaugamela, the lands that the Persians had ruled for centuries came under Greek rule. During the last two centuries of Greek rule, Kushans began to spread into the region. It is known that different invading tribes, Scythians and Greek principalities lived together during this period. The Kushans became the superpower of the region by neutralizing rival states in today's Afghanistan. Towards the end of the 5th century, the White Huns, consisting of Halach Turks, began to invade the region. The dominance of the White Huns in the region lasted for about a century. During the Prophet Uthman period, efforts to spread Islam began in the region. After conquering Iran, Prophet Omar headed towards the Herât region. Islamic armies captured the Herat region after a fierce struggle. Towards the end of the 7th century, Islam became a superpower in the region. After Islam, Tahirids, Saffarids and Samanids dominated the region. The era of Turkish-Islamic domination began with Sebük Tegin of Ghazni, whom the Samanids sent to Khorasan as governor. Herat, which combines the cultural accumulation of East and West, was one of the important centers of art, culture, science and economy in the pre-Islamic and post-Islamic periods. Herât, which has been the capital of many Turkish states throughout history, came under the rule of the Samanids, Ghaznavids, Seljuks, Ghurids and Mongols after Islam. When Timur, who left his mark on Turkish history, took over the administration in Herat, the city became the scene of major construction and art activities. After Timur's death, Uzbeks, Safavids, Mughals and Abdalians respectively dominated the region. In Herat, one of the most important commercial and economic centers of the Middle Ages, various branches of crafts, mining and handicrafts were carried out in small workshops. Produced products were shipped to different regions via the Silk Road route, and the Silk Road passing through the region created a vibrant commercial potential. In terms of economy and culture, Herat was one of the most important civilization centers of Central Asia. The period of Turkish-Islamic rule, which was very bright in terms of politics, was also very bright in terms of science, science and art. Turkish-Islamic rulers gathered scientists around the palace and protected them. Positive sciences as well as religious sciences were taught in the Nezamiyeh Madrasah founded by Vizier Nizam al-mulk during the Great Seljuk period.

In this study, based on the time period from the beginning of historical periods to 1747; The domination of the Turkish-Islamic and Turkish-Mongolian states in the Herat region, the architecture, economic structure, socio-cultural life of the city of Herat, the contribution of scientific studies to world civilization and the architectural works of the period were written.

Keywords: Herat, Architectural, Political, Cultural, Scientific.

GİRİŞ

Günümüz Afganistan coğrafyasının kuzeybatısını kapsayan Herât bölgesi güneyde Sistân,¹ batıda İran, kuzeyde Bâdgis,² doğuda Gûr dağları ile çevrilidir.³ Herirûd⁴ nehrinin verimli vadisini, İran ve Hazar dağları arasındaki düzlükleri kapsayan bölgenin en gözde şehri Herât'tır.⁵ Herât şehrinin güneyinde Sabzevar ve Murgab, Herât nehri batısında Zendajan yer almaktadır. Herât'ın kuzeydoğusunda alçak bir dağ silsilesi Merv çölünden Bagdis'e Murgab nehri boyunca kuzeye doğru uzanmaktadır.⁶

Herât bölgesi Grekçe ve Avesta⁷ metinlerinde "Areia/Aria", eski Farsça kaynaklarda "Haraiva", "Aria", "Artacoana" bölgesi olarak geçer.⁸ Belh ve Herât bölgesinin Sâsânîler döneminde Horasan⁹ olarak adlandırıldığı

¹ Orta Çağ'da Horasan'ın güneyinde yer alan bölgenin günümüzde bir kısmı Afganistan, bir kısmı İran sınırları içerisinde yer almaktadır. Doğu sınırı Afganistan'ın Kandahar bölgesine kadar uzanır.

² Herât'ın kuzeyinde Serahs ile Herât arasında kalan bölge. Çok eski çağlardan beri ticaret yolları kavşağı üzerinde stratejik bir öneme sahip olan Herât bölgesinin önemli illerinden biri olan Bâdgis, yoğun Türk nüfusuyla gerek Ak Hunlar gerek Sasaniler döneminde, ayrıca Arap fetihleri süresince siyasi ve ticari mücadelelerin kilit bölgesi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuba Kalkan, "Bâdgis'teki Türk Hakimiyeti", *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Erdoğan Eralp, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 490.

³ Naqibullah Farmani, *Türk İslam Medeniyeti'nde Herât*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019, s. 8-13; William Barthold, "Herât ve Herirurûd Boyu", çev. İsmail Aka, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.27, İstanbul 1973, s. 179.

⁴ Tecend Derya.

⁵ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi, İstanbul 1997, s. 118.

⁶ Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran*, https://archive.org/details/ost-history_frye1983_02.02.2024_sa_14_00_s_15.

⁷ Zerdüştilerin kutsal kitabı.

⁸ Farmani, *agt*, s. 8-13.; Recep Uslu, "Herât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, İstanbul 1998, s.215.

⁹ Antik çağlardan itibaren pek çok kültüre ev sahipliği yapan Horasan, İran'ın doğusunda Amu Derya (Ceyhun) nehrinin güneyinde sıralanan

bilinmektedir.¹⁰ Nitekim İbn Haldun'un eserinde Herât, Horasan'ın orta bir yerindedir.¹¹ Yine Ebû Dülef'in eserinde yer alan bilgilere göre Herât şehri Nişabur sınırındadır.¹² Yunan kaynaklarında Arie Muyed ülkesinde kurulan İskenderiye şehrinin kurucusu Makedonyalı Büyük İskender'dir.¹³ İslam kaynaklarında yer alan bilgilere göre Herât şehri Herîrüd nehri kenarında Zulkarneyn¹⁴ tarafından inşa edilmiştir.¹⁵

Tarih boyunca Herât, doğu ve batı yollarını birbirine bağlayan güzergâh üzerinde kuzeyden güneydoğuya ticaret ve istila yollarının kilit noktası, Batı krallıklarının bir parçası olmuştur.¹⁶ Arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere Herât şehrinde imar edilen muhteşem yapıların birçoğu Moğol istilası ve sonraki istilalar nedeniyle günümüze kadar ulaşamamıştır. Herât bölgesi sürekli olarak istila ve savaşlara sahne olsa da Türk-İslam mimarisiyle büyümlü atmosferini korumaya devam etmektedir.¹⁷

Türkler geçmiş zaman yolculuğu içinde dünyanın birçok bölgesinde büyük ve görkemli devletler kurmuştur. Dolayısıyla Türk tarihi tek bir coğrafyayı kapsamamakta ve Türkiye dışı Türk tarihi araştırmaları önem arz etmektedir. Herât bölgesi bu coğrafyalardan biri olup, 1747 yılına kadar Herât'da Pers, Yunan, Türk, Türk-İslam, Türk-Moğol gibi devletlerin idaresi görülmektedir. Bu tarihten itibaren Abdalilerden Ahmet Şah Dürrani bağımsızlığını ilan ederek, bölgede ilk Afgan Devleti'ni kuracaktır.

1. Siyasi Tarihine Bakış

I. Dara'nın Behistun ve Nakş- Rüstem Yazıtlarından anlaşıldığı üzere Herât (Aria) ve Belh (Bactria) bölgesi Ahameniş hükümdarı II. Kyros (MÖ 559-530)'un Orta Asya seferleri ile Perslerin hâkimiyetine girmiştir.¹⁸ Orta Asya'da hâkimiyet kurmak için mücadele veren Makedonyalı Büyük İskender MÖ 334 yılında Pers İmparatorluğu'nun son hükümdarı III. Darius üzerine büyük bir sefer düzenledi ve bu mücadele, III. Darius'un mağlubiyeti ile sonuçlandı. Büyük İskender MÖ 332 yılında Gaugamela Zaferi ile "Asya Kralı" ilan edildi. Bu zaferden sonra Perslerin hâkim olduğu topraklar, Büyük İskender'in idaresi altına girdi.¹⁹

Yunan hâkimiyeti döneminde, yaklaşık son iki yüzyıl boyunca Herât bölgesi ve etrafına Yüeh-chilerin²⁰ beş kolundan biri olan Kuşanlar yayılmaya başladı. Bu süreçte farklı işgalci kavimler, İskitler (Sakalar)²¹ ve Yunan prensliklerinin bir arada yaşadığı bilinmektedir. İskitler Yüeh-chilerin baskısıyla kuzeyden güneye doğru göç etmek zorunda kalarak, Herât üzerinden hareket etti ve Drangiana (Sistan) bölgesine kadar ele geçirdi. Herât bölgesinde Yunan hâkimiyeti son Yunan kral Hermaus'a kadar devam etti.²² MÖ 50 ve MS 50 yılları arasında Kuşanlar bölgenin süper gücü oldu. 5.yüzyılın sonlarına doğru Halaç Türklerinden oluşan Ak Hunlar (Eftalitler) bölgeyi istila etmeye başladı. Ak Hunlar,²³ Orta Asya'nın büyük devleti Sâsânîleri 484 yılında mağlup ederek,

Hindukuş Dağlarının kuzeyinde yer alan ülkeleri kapsamaktaydı. Orta Çağ'da da Maveraunnehir ve Sicistan siyasi sınırları içerisinde yer almıştır. Horasan adı "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi" anlamına gelir. Eski Farsça'da güneş anlamına gelen "hur", doğan anlamına gelen "âsan" kelimelerinden türemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Çetin, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 234-241. ; Kalkan, *agm*, s. 487.

¹⁰ Çetin, *agm*, s. 234.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1-2, çev. Arslan Tekin, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 168.

¹² Ebû Dülef, *er- Risâleti's- Sâniye (Rihle Fî Vasatı Âsiyâ)*, haz. Bekir Zeybek, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziantep 2014, s. 50.

¹³ Zeki Velidi Togan "Herât", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, 1988, s. 429, https://www.academia.edu/44605861/_İslam_Ansiklopedisi_pdf, 05.02.2024 sa.22:00; Cuma Ali Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Eserleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 240; Barthold, *agm*, s. 181.

¹⁴ Mesûdi'nin notlarında ve İslam kaynaklarının birçoğuna göre Zulkarneyn, Makedonyalı Büyük İskender'dir. Ancak genel araştırmalara göre Kuran-ı Kerim'de bahsedilen kişinin yaşadığı tarih ve olayların farklı olması sebebiyle Büyük İskender, Zulkarneyn değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, *age*, s. 218; Mesûdi, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.177.

¹⁵ Çetin, *agm*, s. 234.

¹⁶ Frye, *age*, s. 15.

¹⁷ Tuğba Orhan, *XIX. Yüzyılda Herât*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2019, s. 1-2.

¹⁸ Töre Sivrioğlu, Ahmad Jawid Türkoğlu, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, s. 47.

¹⁹ Arrian, *The Anabasis Alexander*, Literally Translated With A Commentary, From The Greek Of Arrian The Nicomedian, By E.J. Chinnock, The Selwood Printing Works, Cornell University Library, London 1884, s. 45-57; William Woodthorpe Tam, *Alexander The Great I Narrative*, Cambridge University Press, New York 1979, s. 45-57.

²⁰ Hun hükümdarı Mete Han'ın Çin hükümdarı Wenti'ye gönderdiği mektupta yazan bilgilere göre Yüeh-chiler yirmi sekiz Hun kabilesinden biridir. Yine bir Hun kabilesi olan Vusunların baskısıyla batıya göç etmek zorunda kalan Yüeh-chiler, Orta Asya'da özellikle günümüz Batı Türkistan, kuzey Hindistan ve Afganistan coğrafyasında büyük kavimler hareketini başlattı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Durmuş, "Vusunlar", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1216-1222; Nuraniye Hidayet Ekrem, "Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya" *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1176-1178.

²¹ Orta Asya kökenli atlı bozkır kavimlerden olan İskitlerin etnik kökeni konusunda Slav, Ural- Altay, Fars kökenli olduklarına dair farklı tezler sunulmuştur. Araştırmacıların genel görüşü kültür, dil, din ve yaşam tarzı olarak Türklerle büyük benzerlik gösteren İskitler, Türk ırkıyla yakından bağlantılıdır. İskitlerin yayıldıkları coğrafya kesin sınırlarla belirlenemese de arkeoloji verilerine göre MÖ 1. bin yıl içinde Çin'in batısından Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alana yayılmışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Yılmaz, *İskitler Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 38.

²² Mansel Longworth Dames, "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 149.

²³ Çin baskısı nedeniyle batıya ve kuzeye doğru göç etmeye başlayan Hunların, Uar-Hun kolundan oluşan Ak Hunların 2. yüzyılın sonları 3. yüzyılın başlarında bölgeye geldiği ön görülmektedir. 350-558 yıllarında günümüz Afganistan ve Batı Türkistan'a yerleşerek, Ak Hunlar

bölgede hakimiyeti ele geçirdi.²⁴ Ak Hunlar Devleti'nin bölgede hâkimiyeti yaklaşık yüzyıl sürdü. Hz. Osman döneminde Orta Asya'da İslamiyet'i yayma çalışmaları başladı (649-650). Hz. Ömer, İran'ı fetih ettikten sonra Herât ve Belh bölgesine yöneldi. İslam orduları sert mücadeleler verdikten sonra Belh ve Herât bölgesini ele geçirdi. 7. yüzyılın sonlarına doğru İslamiyet, Orta Asya'da tam hâkimiyet sağladı.²⁵

İslamiyet'ten sonra bölgede Tâhirîler ve Saffârîlerin (909) daha sonra Sâmânîlerin hâkimiyeti görülmektedir. Bölgeye Sâmânî valisi tayin edilen Gazneli Sebük Tegin'le beraber Herât'ta Türk-İslam hâkimiyeti devri başladı (994). Selçuklular 1031 ve 1037 yıllarında şehri işgal etse de geri çekilmek zorunda kaldılar. Gazneliler ve Selçuklular arasında 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herât'ın idaresi Sistan ile birlikte Selçuklulardan Mûsa Yabgu'ya verildi. Gazneliler hükümdarı Sultan Mevdûd döneminde bölgenin idaresi yeniden Gaznelilere geçti. Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan döneminde Herât bölgesi tamamen ele geçirildi. Büyük Selçukluların son hükümdarı olan Sultan Sencer'in ölümünden (1157) sonra Oğuzlar Herât'ta kendi adlarına hutbe okuttular.²⁶

Bölgede idareyi elinde bulunduran Emîr Aytegin'in ölümünün ardından Herât halkı, eski Selçuklu komutanlarından Müeyyed Ay-aba'ya şehrin idaresini teslim etti (1164). Herât bölgesi 1175 ve 1176 yıllarında Gûrluların idaresi altına girdi. 1208 ve 1209 yıllarında Hârizmşahlar Devleti idaresi altına girdi. 1221 yılında Cengiz Han Devleti idaresine geçti. Bölgede Moğol hâkimiyetinin ardından Herât'ın idaresi (1244) Gûr asıllı Şemseddin Kert'e verildi. Moğol hükümdarı Hülâgû Han'ın (1255) onayı ile bölgede Kert Hânedanlığı dönemi başlamış oldu (1255-1381). Emir Timur, bölgede Kert hâkimiyetine son vererek, Herât'ı kuşattı ve 1381 yılında şehri teslim aldı. Herât 1507 yılında Özbekler, 1510 yılında Safevîlerin idaresine geçti. Herât bölgesi Şah İsmâil'in ölümünün ardından Safevîler ve Özbekler arasında birçok kez el değiştirdi. 1526 yılında Bâbürlülerin idaresi altına girdi. Bâbürlülerden sonra 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Abdali ve Galzay aşiretlerinin²⁷ yönetiminde kalan Herât, 5 Haziran 1740 tarihinde Nâdir Şah'ın idaresine geçti. 20 Haziran 1740 tarihinde Nadir Şah'ın çadırında öldürülmesinden sonra bölgede bağımsızlığını ilân eden Ahmed Şah Dürrânî (1747-1772) tarafından Herât şehri de Afganistan Devleti topraklarına katıldı.²⁸

2. Mimari Dokusu

Herât'ın en eski kalesi bölgenin kuzeyinde yer alan Şemiran kalesidir. Şemiran Kalesi'nin Persler zamanında yapıldığı ön görülmektedir²⁹. Büyük İskender ele geçirdiği bölgelerde ticaret ve ulaşım önem verdi. Persler döneminden kalan ulaşım yollarının bakımını yaptırıp, yeni yollar yaptırarak ulaşım ağını genişletti. Büyük İskender ele geçirdiği bölgelerde "İskenderiye" adı verilen birçok şehir kurdu. Herât şehri de bu şehirlerden bir tanesidir. Herât Kûhendiz Kalesi³⁰ Büyük İskender döneminde inşa edilmiştir.³¹

Sâmânîler döneminde valilik merkezi olmasına rağmen dönemin imar ve bayındırlık işleriyle ilgili çok fazla bilgi sahibi değiliz. Gazneliler döneminde Herât ikinci başkent ve şehzadelerin idare merkeziydi. Bağ-ı Adnanî köşkünde şehzade Mes'ud'un oturduğu, bu köşte eğlenceler düzenlendiği, köşkün bahçesinin oldukça renkli olduğu bilinmektedir. Şehzade Mes'ud'un öğle uykusu için yaptırılan özel köşk taç şeklinde imar edilmiş, duvarlar süslü kumaşlarla süslenmişti.³² Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Gazneliler döneminde kütüphane, cami, kervansaray, ribat tarzı kaleler, hayır kurumları ve medreseler inşa edilmiştir. Yine Gazneliler döneminde pek çok köprü inşa edilmiş, köprülere yeni bağlantı yolları yapılmış, Herât'ın en eski köprülerinden Malan, İncil, Tuleki

Devleti'ni kurmuşlardır. Kuşanlar Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede güçlenerek, merkez Bâdgis olmak üzere bölgede idareyi ele almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuba Kalkan, *agm*, s. 487-488.

²⁴ Kubilay Erman "Jeopolitik Teoriler ve Afganistan", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S. 11, Ankara 2017, s. 480-483.

²⁵ Ahmad Jawid Noorulhak, *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005, s. 12; Tahsin Yazıcı, "Büst", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 495.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki, *Târîh-i Beyhâkî*, terc. Necati Lugal, haz. Hicabi Kırılancık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C.4, S.25, s.505. ; Minhâc-i Sirac el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabegîler ve Hârezmşahlar*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s.87-97.

²⁷ "Abdali" adı Abdalilerin atası Hoca Ahmed Abdal'dan gelmektedir. Yapılan araştırmalara göre Abdallar Ak Hunların üç önemli kabilesinden biridir. Abdali halkı kendi arasında yedi kabileye ayrılmıştır. Ahmet Şah Dürrani de Abdalilerin Barekzai Muhammedzai kabilesine mensup olup, ilk Afgan devletini kurmuştur (1747-1978). Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Yazıcı, "Gılcayların Menşei", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, 2006, s. 32; Karadeniz, *age*, s. 68-70.

²⁸ Uslu, *agm*, s. 216.

²⁹ Mustafa Şahin, "Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde Kale ve Surlar", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 21, Tokat 2013, s. 9.

³⁰ MÖ 330 yılında Büyük İskender tarafından temeli atılan kale eski şehrin kuzeyinde yer almaktadır. Herât, Kale-i İhtiyaruddin, İskender Kalesi adıyla da bilinir. On sekiz kulesi olan kale, doğudan batıya doğru 250 metre kadar uzanır. Moğol istilasında hasar gören kalenin, 14. yüzyılda restore edildiği ön görülmektedir. 1415 yılında Timurlu hükümdarı Şâhrûh tarafından yaptırılan restorasyon günümüz görüntüsünü oluşturmaktadır, bkz; Farmani, *agm*, s. 62.

³¹ Yılmaz, *age*, s. 8-10.

³² Mustafa Şahin, "Timurlular Döneminde Herât'ta Sivil Mimari", *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 6, S. 11, 2016, s. 79-92.

gibi bazı köprülerin onarım ve bakımı yapılmıştır. Herât bölgesinde inşa edilen köprülerin bir kısmı zamanla doğal afet ve savaşlar sebebiyle günümüze kadar ulaşamamıştır.³³

Selçuklular döneminde başta Herât olmak üzere medrese ve kütüphane inşalarının hız kazandığı bilinmektedir.³⁴ Selçuklular, Gûrlular ve Harzemşahlar döneminde Herât şehri bölgenin önemli yönetim merkezlerinden birisiydi. Orta Çağ'da Herât halkının evlerinin daha çok kerpiç yapıda olduğu, bunun yanında maddi durumu iyi olan ailelerin tuğla ve ahşaptan yapılmış evleri olduğu da bilinmektedir. Evlerin inşasında kullanılan ahşabın Bâdgis'den getirildiği bilinmektedir. Dayanıklı olması sebebiyle en çok rağbet gören ağaç cinsi ardıç ağacıydı. Hükümdarlar tarafından yazlık olarak kullanılan Bâdgis Kıytû yaylası güzel havası, muhteşem doğasıyla İslam kaynaklarında cennet bahçelerine benzetilmiştir.³⁵ Bâdgis'in antik tarihi ile ilgili elimizde çok arkeolojik veri bulunmamakla birlikte tarih boyunca Herât/Aria satraplığına bağlı bir şehir olduğu kesindir. İsfizari'nin eserinde yer alan bilgilere göre şehir Bâdgis'i Furud bin Siyavuş bin Kaykavus'un oğullarından Cughan Bâdgis tarafından imar edilmiştir.³⁶

Herât bölgesinde çok eski zamanlardan beri toprak ve tuğla pişirme atölyeleri olduğu, Herât Cuma Cami'si inşaatının yanında tuğla yapım atölyesinin de yer aldığı bilinmektedir.³⁷ 1201 yılında İmam Fahreddin Rıza'nın isteğiyle Gûrlu Sultanı Gıyaseddin Muhammed döneminde inşasına başlanan Herât Cuma Cami³⁸, Herât'ın en önemli yapılarından biridir. Herât Cuma Cami, çeşitli restorasyonlarla günümüze kadar ulaşmıştır. Caminin kuzeyinde Sultan Gıyaseddin'in türbesi yer almaktadır.³⁹

İbn Rûsteh⁴⁰ eserinde Herât hakkında şu cümlelere yer vermiştir:⁴¹ *"Herât büyük bir şehirdir, etrafında binalar vardır. Bu şehrin sınırları dahilinde irili ufaklı dört yüz köy vardır. Bu köylerden kırk yedi tanesi küçük köydür. Bu küçük köylerden her birinin nüfusu, on ile yirmi kişi arasında değişmektedir. Bu köylerin üç yüz yirmi dördü Erha bölgesindedir. Herât ve Bâdgis sınırları arasında, her iki şehrin sınırlarını belirleyen bir dağ vardır. Bu bölgede üç yüz ya da üç yüze yakın köy vardır."*

Herât surlarla çevrili olup, kuzeyde Saray, güneyde Firûzâbâd, doğuda Huşk, batıda Ziyâd adında dört kapısı mevcuttu. Mescid-i Cami ve hapishanesi surların içinde yer almaktaydı.⁴² Mimari yapıların çoğu balçıktan inşa edilmişti. Şehirde yer alan mimari yapıların inşası için kullanılan taş şehirden yarım fersah uzaklıkta olan dağdan getirilmekteydi.⁴³

İstahrî⁴⁴ eserinde Herât için aşağıdaki cümlelere yer vermiştir:⁴⁵

"Herât, etrafında sağlam bir kale duvarı/ sûr bulunan bir şehirdir. Etrafı sudur. Şehrin içi bayındırdır/ mamur. Etrafında bir dış mahal bulunur. Şehirde bir kale ve Cuma Mescidi mevcuttur. Hükümet Merkezi şehrin içindedir. Kalenin dışında bulunan Horasânâbâz olarak bilinen yer, şehirden 1/3 fersah kadar uzaktır. Burası Bûşenc yolu üzerinde ve Herât'ın batısındadır. Binâları çamurdandır. Yaklaşık 0.5 fersahlık bir alandır. Merkezî şehrin 4 kapısı vardır. Bunlardan ilki, kuzey yönünde ve Belh'e doğru çıkılan Bâbu Serây, bir diğeri batı yönünde Nisâbûr'a doğru çıkılan Bâbu Ziyâd, bir diğeri güney yönünde Sicistân'a doğru çıkılan Bâbu Firûzâbâd, sonuncusu doğu yönünde Gûr'a doğru çıkılan Bâbu Huşk'tur."

Herât dış duvar ve iç duvar olmak üzere çevrilerek inşa edilmişti. İç ve dış duvar arasında otuz adım aralık mevcuttu. Şehirde "şehristan" adı verilen şehir merkezi, kenar mahallelerden oluşan "rabaz" ve iç kalelerden oluşan "kuhendiz" den oluşmaktaydı. Doğu kapısı geçmişten günümüze "Dervaze-i Köşk" olarak

³³ Yusuf Söylemez, "Gazneliler Dönemi Herât'taki Mimari Eserler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.134, s.433-434.

³⁴ Mehmet Altan Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.74.

³⁵ Şahin, *agm*, s. 79-92.

³⁶ El İsfizari, Muinüddin Muhammed Zemçi, *Ravzatü'l-Cennat fi Evsaf-i Medineti'l Herat I*, (tsh. Seyid Muhammed Kazım İnan), İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1338, s. 69. ; Kalkan, *agm*, s.490.

³⁷ Şahin, *agm*, s. 79-83.

³⁸ Bu cami ilk olarak ahşaptan inşa edilmiş, tamamlandıktan kısa bir süre sonra yanarak kül olmuştur. Daha sonra Harizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş döneminde yeniden inşa edilmiştir (1175-1176). Kertler döneminde depremde büyük hasar alan cami yeniden restore edilmiştir. Günümüzde renkli mermerlerle kaplı olan caminin yüzeyine Kur'an- Kerim'den ayetler yazılmıştır. 1500 yılında Timurular döneminde firuze taşlarla işlenmiş yazılar, zengin tuğla süslemelerle yeniden restorasyonu yapılmıştır. 1885 yılında dinamitle tahrip edilen cami, 1945 yılında yeniden restore edilerek yok olmaktan kurtarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Mülayim, "Herât Cuma Cami", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 218.

³⁹ Richard N. Frye, "Two Timurid Monuments in Herat", *Artibus Asiae*, Vol. 11, No. 3, s.206 ; Mülayim, *agm*, s. 218. ; Lisa Golombek, "The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat", *Bulletin d'etudes Orientales*, C. 1, 95, London 1983, s.96.

⁴⁰ 9. yüzyıl İslam coğrafyacısı, âlim.

⁴¹ İbn Rûsteh, *A'lâki'n - Nefise*, haz. Ali Fuat Eker, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010, s. 210.

⁴² Togan, *agm*, s. 449.

⁴³ Barthold, *agm*, s. 182.

⁴⁴ 10.yüzyıl İslam coğrafyacısı, âlim.

⁴⁵ Murat Ağarı, "İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, Karabük 2015, s. 100.

ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: HERÂT ve TARİHİ DOKUSU

adlandırılmıştır.⁴⁶ Görüldüğü üzere İstahrî ve İbn Havkal⁴⁷'in eserlerinde yer alan bilgilere göre de Herât merkez şehir, iç kale ve dış mahallerden oluşmaktaydı. Şehrin surlarının güney, kuzey, batı ve doğuya doğru açılan dört ana kapısı vardı.

İbn Battuda⁴⁸ seyahatnamesinde Herât için şu cümlelere yer vermiştir:⁴⁹ “*Sonra Herât şehrine ulaştık. Herât, Horasan’daki mamur şehirlerinin en büyüğüdür. Horasan’ın dört büyük şehri var: İkiisi mamur ve canlı; Herât ve Nîsâbûr’dan bahsediyoruz. Diğer ikisi harap ve ıssız; Belh ve Merv’den bahsediyoruz. Herât muazzam bir şehir. Binası çok, halkı temiz kalpli, namuslu ve dindar. Onlar İmam-ı A’zam Ebû Hanîfe’nin mezhebindedirler; Hak Teâlâ ondan razı olsun. Burası karmaşa ve kötülükten arınmış temiz bir yerdir.*”

Moğol istilası sonrası hasar gören şehir yine Moğollar tarafından yeniden imar edildi. Uygur Türkü Harlıg, Moğol hükümdarı Ögeday tarafından Herât’a emir olarak atandıktan sonra imar ve bayındırlık faaliyetleriyle döneme damgasını vurdu.⁵⁰ Herât’ın Firûzâbad bölgesinde Moğol emiri Merktay tarafından Merktay Duvarı adında bir bahçe tesis edildi. Moğol devleti İlhanlılar döneminde İncil Kanalı üzerine Gürü İzzeddin Ömer-i Merganî tarafından Köşk-i Merganî adında bir köşk yaptırıldı. Huşk kapısı civarında birçok bina imar edildi. Kert Hanedanlığı’nın kurucusu Şemseddin Muhammed döneminde imar bayındırlık faaliyetleri yeniden yapılandırıldı. Melik Fahreddin İhtiyârüddin Kalesi’nin kuzeydoğusuna köşk, Mescid-i Terâfurûşan’ın kuzeyine havuzlu bir bahçe imar etti. Bu havuzun kenarında hükümdarların havuzu izleyebileceği “Hücre-i Melikâne” adında bir oda tesis etti. Melik Müizzeddin- i Hüseyin döneminde Herât’ın kuzeydoğusunda yer alan Dervâze-i Melik kapısının önüne Bâğ-ı Zagan köşkü, Bâğ-ı Sefid olarak adlandırılan bölgeye Köşk Caddesi/Biyâbân-ı Köşk adında bir köşk imar edildi⁵¹

Sultan Şâhruh İhtiyârüddin Kalesi’nin eteğine medrese ve hankâh, inşa ettirdi (1410).⁵² Çin elçisi Zhen Zheng 1413-1414 yıllarında Herât’ı ziyaret etmiş, seyahat notlarında tuğladan imar edilmiş medreselerden, medreselerin avlusunda büyük bakır tencerelerde hazırlanan yemeklerden bahsetmiştir.⁵³ Timurlu hükümdarlarından Şâhruh döneminde başkent Herât’ta imar faaliyetleri hız kazandı. Moğol istilasından sonra şehir neredeyse yeniden inşa edildi. Medrese, dârüşşifa (hastane), mescid, cami, köprü, hankah, pazar yeri gibi yapılar inşa edildi. Kurulan büyük pazarlar, açılan yeni yollar, kültür ve sanat faaliyetleriyle Herât, Moğol istilasından önceki canlı sosyal, kültürel ve iktisadi hayatına yeniden kavuştu.⁵⁴ Herât’ın imar ve bayındırlık hizmetleri için görevlendirilen beyler, Hiyâbân kanalları şeridince bahçe ve hankahlar imar etti.⁵⁵

Şâhruh’un hanımı Gevher Şad saray, cami, medrese, külliye, bâğ ve bahçeler tesis ettirdi. Bâğ-ı Sefid sarayı 1410 yılında tamamlanmış, sarayın duvarları Çin’den getirilen yeşim taşlarıyla döşenmiş, bu taşların üzerine resimler nakşedilmiştir.⁵⁶ Bâğ- Sefid ve Bâğ-ı Zagan sarayları muhteşem mimarisıyla Şâhruh döneminde inşa edildi. Hanedan mensuplarının oturduğu Bâğ-ı Sefid sarayının etrafı bahçeyle çevrilmiş, kubbeli ve dört eyvanlıydı. Duvarları Çin’den getirilen yeşim taşlarıyla sıvanmış, taşların üzeri resimlerle nakşedilmişti. Abdürrezzak es-Semerkindî ve Hâfız-i Ebrû’ya göre bu yapının mimarisinde çalışan mühendisler ve ustalar dünya üzerinde daha önce mevcut olmayan bir yapı inşa etmişlerdir.

Yine Abdürrezzak es-Semerkindî bu mimari yapı için aşağıdaki cümleleri kullanmıştır⁵⁷:

“Bilgin mühendisler ve mâhir inşaatçılar Mîrzâ Şâhruh’un emri ile Herât’ın kuzey doğusunda, umut meydanı gibi geniş, yer-gök zirvesi gibi yüksek höyüğe daha önceden Sefid Bahçesi diye adlandırılan alanda Zilkaade ayının yirmi dördünde Cuma günü (20 Mart 1411) mutlu talih ve saadetli bir saatte imâreti kurdular. Cennet bahçesinin kapılarını cihân ahalisine açtılar. Onlar en doğru şekilde şema çizip “Önce düşünüp, sonra çalışmalı.” atasözünü akıl gözü ile gördüler. O öyle bir temel taşı ki, cihân peydâ olup âlem yaratıldığından beri bir kişi bile ona benzerini gösterebilmiş değildi. O öyle bir bahçe ki onun hafif rüzgârının hoş kokusu Misk-i Anber kokusunu can burnuna yollar. O öyle bir köşktür ki, kendi rütbesinin yüksekliğini felekten geçirir ve yükselmek hızını müşteri yüksekliğine kadar götürür.”

⁴⁶ İbn Havkal, *Sûretü’l-Ard*, haz. Emine Opçin, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2015, s. 331; Barthold, *agm*, s. 182.

⁴⁷ 10. Yüzyıl İslam coğrafyacısı, âlim.

⁴⁸ 14. Yüzyılda yaşamış İslam âlimi, seyyah.

⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, C. 1, Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 734.

⁵⁰ İbnü’l-Esir, *İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi’t-Târîh Tercümesi)*, C. 12, çev. Abdülkerim Özeydin, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987, s. 353; Togan, *agm*, s. 432.

⁵¹ Şahin, *agm*, s. 80-85.

⁵² İsmail Aka, “Şâhruh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 295.

⁵³ A. K. Mirbabaev, “The Islamic Lands and Their Culture”, *History of Civilizations of Central Asia*, Volume IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, s. 42-43

⁵⁴ Aka, *agm*, s. 295.

⁵⁵ Şahin, *agm*, s. 84.

⁵⁶ Uslu, *agm*, s. 217.

⁵⁷ Abdürrezzak es-Semerkindî, *Matla’ü’s-Sadeyn ve Mecmau’l- Bahreyn*, c. II, Özbekistan Neşriyatı, ed. A. Kayumov-M. Ali, Trc. Asaniddin Urunbayev, Taşkent 2008, s.198.

Timurlular döneminde Kıvâmeddîn-i Şirâzî ve Hacı Hâfız-ı Tebrîzî tarafından inşa edilen Şâhruh Medresesi mermer yapısı ve lacivert minaresiyle döneme damgasını vuran yapılardan olmuştur. Bağ-ı Muhtar mimarisi Şâhruh döneminde ilave yapılarla yeniden restore edildi.⁵⁸ Yine Şâhruh döneminde 1426 yılında Selçuklular döneminden kalan Hoca Abdullah Ensari⁵⁹'nin türbesi görkemli bir şekilde restore edildi.⁶⁰

Timurlu hükümdarlarından Ebû Said, Gevher Şad Begüm⁶¹ adına bir medrese, Aksaray sarayını inşa ettirdi. Mevlânâ Âşikî tarafından hazırlanan sarayın kitabesinde; "Dilberin kaşına benzeyen bu kemerin görünüşü, memleket padişahının topraktan yükseltilen binası gibidir" cümleleri yer almaktadır. Yine Ebû Sa'id döneminde Bâbur tarafından Tarabhane adında iki katlı ve bahçeli inşa edilen binanın iç duvarlarında Ebû Sa'id'in komutanlığını üstlendiği savaşlar tasvir edilmiştir. Gevher Şad türbesi, Ali Şîr Nevâî türbesi, Musalla Minareleri, Hüseyin Baykara medresesi Herât'ta Timurlular dönemini yansıtan değerli mimari yapılarıdır.⁶² Timurlular döneminde yetişen mimar Üstad Kıvâmeddîn-i Şirâzî'nin ünü, imar ettiği yapılarla Horasan'da Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Üstad Kıvâmeddîn-i Şirâzî tarafından imar edilen Gevher Şad yapısı mescid, hangâh ve medrese olarak imar edilmiş, minarelerinde çiniciliğin en muhteşem örnekleri yansıtılmıştır. Bu yapının kitabesi Hâce Abdullah hazırlamıştır. Dönemin tarihi kaynakları bu kitâbe hakkında; "*Bu kitâbeyi başka sanatçılar yazmaktan aciz kalırlar.*" yorumunu yapmıştır.⁶³

Hüseyin Baykara kendi adına medrese, cami, Şifâiyya (tıp okulu) ve Cihânâra sarayını inşa ettirdi. Hüseyin Baykara'nın veziri Ali Şîr Nevâî'nin Bâğ-ı Şâh adlı sarayı ve külliyesi İncil kanalı üzerinde inşa edilmiş olup, oldukça meşhurdur. Hüseyin Baykara döneminde Herât ve Gâzîrgâh yolu arasına Taht-ı Sefer bahçesi, Gâzîrgâh bölgesinde yer alan Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin türbesi civarına mescidler inşa edildi. Sultan Baykara'nın yardımcısı Sultan Ahmed Mîrza, Herât'ta Dervâze-i Hûşk Kapısı ve Kıpçak Kapısı arasına Herât şehri manzarasına hâkim muhteşem bir saray inşa ettirdi. Bağ-ı Murad köyüne Bağ-ı Cihanara adında görkemli bir saray inşa edildi. Bu sarayın bahçesinde birçok havuz, hoş sesli kuşların olduğu Hüseyin Baykara'nın bu sarayda kırk yıl yaşadığı bilinmektedir. Sultan Baykara, veliahtı olarak gördüğü oğlu Mîrza Bediüzzaman için Bâğ-ı Nev adında bir saray inşa ettirdi. İncil Kanalı üzerine Bağ-ı Şah ve Ünsiye adında iki görkemli saray Ali Şîr Nevâî tarafından inşa ettirildi. Saraylar İncil Kanalı üzerine imar edilirken, sosyal hayır kurumları, türbe vb. yapılar Hıyâbân Kanalı üzerine imar edilmekteydi. Yapıların birçoğunda mavi ve lacivert çini süslemeciliği hakimdi. Özellikle Hüseyin Baykara'nın vakıfla aracılığıyla han, hamam, hastane gibi halkın ihtiyaçlarına yönelik yapılar inşa ettirdiği bilinmektedir. Moğollar döneminden itibaren Herât'ta görülmeye başlayan mimari yapılarda çini süslemeciliği Timurlular döneminin vazgeçilmez unsurlar arasındaydı.⁶⁴

Nadir Şah döneminde halk kerpiç evlerde oturmakta, bunun yanında şehrin ileri gelenleri tüccarlar gösterişli mimari yapılarda oturmaktaydı. Büyük kervansaraylar, hamamlar, cami, okul ve meyhaneler bu şehirlerin mimari dokusunu oluşturmaktaydı. Bu dönemde hükümet için yüksek binalar inşa edildi. Yeni kütüphaneler, öğrenci yurtları, vakıflar, kaleler imar edildi.⁶⁵

Orta Çağ boyunca Herât'ta saray ve konaklar görkemli bahçelerle çevrelenmiş olup, bunlar arasında Sefid, Zagan ve Cihânârâ Sarayı'nın bahçesi ün salmıştır.⁶⁶ Herât'ta Türk İslam mimarisine özel yapılar, olası bir Rus saldırısına karşı bölgeyi güçlendirme gerekçesiyle 1885 yılında Emîr Abdurrahman tarafından yıktırılmıştır. Gûrlular dönemine ait Herât Cuma Camii, Timurlular dönemine ait Gevher Şad Medresesi, Kertler dönemine ait Kal'a-i İhtiyârüddin, Hüseyin Baykara Medrese ve camisi, Tuman Ağa Medresesi, Pîr-i Herât Türbesi, Pül-i Mâlân Köprüsü, Taht-ı Sefer Bahçesi günümüze kadar ulaşabildiğimiz mimari yapılarıdır.⁶⁷

3. İlim ve Sanat

Makedonyalı Büyük İskender bilim ve ilime oldukça önem veren bir kraldı. Yanında taşıdığı ilim adamlarıyla beraber tıp, astronomi, felsefe ağırlıklı kitapların tercümelerini yaptırarak, fen ve sosyal bilimlerin ilerleyip gelişmesine katkı sağladı.⁶⁸ Yunan ve Doğu devletleri arasında oluşan ekonomik ilişkiler kültürel etkileşimi çoğalttı. Hümanizm, Yunan sanatı, kültürü, bilim ve tekniği Orta Asya'ya taşındı. Büyük İskender ele geçirdiği

⁵⁸ Şahin, *agm*, s. 90.

⁵⁹ Hoca Abdullah Ensari büyük saygı gören Hanbelî fakihî olup, 1098 yılında vefat etmiştir.

⁶⁰ Aka, *agm*, s. 295.

⁶¹ Uluğ Bey'in annesi Şâhruh'un hanımı.

⁶² Uslu, *agm*, s. 217.

⁶³ Şahin, *agm*, s. 89.

⁶⁴ Uslu, *agm*, s. 216-217. ; Şahin, *agm*, s. 89-90.

⁶⁵ Sayed Shafiqula Sadat, *Nadir Şah Döneminde Afganistan*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2017, s. 84-85.

⁶⁶ Şahin, *agm*, s. 91.

⁶⁷ Uslu, *agm*, s. 216-217.

⁶⁸ Mahmut Kaya, İsmail Ünver "İskender", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.556-559.

bölgelerde Yunan kültürünü yayarken diğer taraftan da halkın milli ve dini değerlerine önem verdi. Doğu ve Batı kültürünün kaynaşmasından oluşan Helenizm aynı zamanda din ve dil anlamda da kültürel kaynaşma sağladı.⁶⁹

Siyasi bakımdan oldukça parlak geçen Gazneliler dönemi ilim, bilim ve sanat bakımından da oldukça parlak geçti. Gazne Sultanları ilim adamlarını saray çevresinde toplayarak, himaye ettiler. Büyük Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk tarafından kurumsallaşmış, yaygınlaşmış Nizamiye Medreselerinde dini ilimlerin yanı sıra astronomi, edebiyat, felsefe, tıp, eczacılık, kimya ve biyoloji gibi pozitif ilimlerde okutuldu.⁷⁰ Orta Çağ eğitim öğretim kurumlarının en modern modelini teşkil eden bu medreseler, Batı dünyası da dahil olmak üzere bundan sonra kurulacak eğitim öğretim kurumlarına model teşkil etmiştir.⁷¹

Gürlü hükümdarları da ilim adamları ve sanatçıları saray etrafında toplayarak korudu. Bu dönemde Alamût İsmâîlilerinden kaçan ünlü âlim Fahreddin el Râzi Gürlular hükümdarı Sultan Gıyaseddin'in sarayına sığındı. Herât'ta birçok âlim el Râzi'nin etrafında toplandı.⁷² Kertler döneminin Herât kültür tarihinde özel bir yeri vardır. Bu dönemde sanatkâr, ilim adamı, sanatkârlar ve tüccarlar Herât'ta toplandı. Sanatkârlar sarayda himaye edildi. Herât yeniden kültür ve ticaret merkezine dönüştü.⁷³ Timurlular döneminde Herât bölgesi imar, sanat ve kültür faaliyetleri şahlanmış, Herât bölgesinde yetişen âlimler "Herevî" unvanı ile anılmıştır.

Herât hat sanatı, tezhip, halıcılık, ciltçilik, bakırcılık, ipek mensucat, dokumacılık ve minyatür sanatının geliştiği bir bölge olarak ünlüydü. Timurlular döneminde Herât sarayın destek ve himayesi altında kültür ve sanat faaliyetlerine sanat merkezi olmuş, Sultan Şâhruh döneminde büyük bir atölye tesis edilerek, burada yüzü aşkın sanatkâr çalışmıştır. Herât ekolü minyatür, hat, tezhip ve cilt sanatlarında özgün üsluplarla en parlak dönemini yaşamıştır.⁷⁴ Bu dönemde Orta Asya ve Herât kültürel anlamda altın çağ yaşandı. Öyle ki bu dönem Batı kaynaklarında "Timur Rönesansı" olarak geçmektedir.⁷⁵ Büyük şairlerden Ali Şîr Nevaî (1441-1501) ve Molla Camî (1443-1498) değerli eserlerini bu dönemde kaleme aldı. Tarih alanında önemli çalışmalara imza atan Mahmud (1433-1498) ve Kandemir (1475-1536) Timurlular döneminde yetişmiştir.⁷⁶

Emir Timur'un hanımı Saray Mülk ve Sultan Şâhruh'un hanımı Gevherşad da ilim ve sanatla yakından ilgilendi. Sultan Baykara'nın eşi Bibî Mühîb de ilim ve sanat faaliyetleri ile ilgilenirken özellikle astroloji ile yakından ilgilendi.⁷⁷ Timurlular hükümdarlarından Uluğ Bey (1393-1449) siyasi kimliğini geride bırakarak, gökbilim çalışmalarıyla günümüze kadar ün salmıştır. Uluğ Bey hükümdarlığı döneminde bilim insanlarına destek sağlayıp, özellikle astronomik çalışmalar üzerine bizzat kendisi de çalışmalar yaptı. Gıyaseddin Cemşid ve Kadızâde Rumî gibi ünlü bilim adamlarıyla birlikte dönemin en kapsamlı yıldız haritası olan "Zey Cedit Sultani"yi hazırladılar.⁷⁸ Uluğ Bey *Zic-i İlhani* başlıklı astronomi kitabını kendince yeniden düzenleyerek, *Zic-i Uluğ Bey*'i başlıklı kitabı hazırladı. Daha sonra Latince'ye çevrilen bu eserler modern teleskopun keşfinden önce Avrupa astronomi çalışmalarında sıklıkla kullanılan kaynaklar arasında oldu. Uluğ Bey geometri ile de yakından ilgilenmiş, sinüs ve tanjant cetvelleri oluşturmuştur.⁷⁹ Uluğ Bey'in medreselerde ders verdiği, Cemşid el Kâşî, Ali Kuşçu ve Kadızâde-i Rûmî gibi dönemin âlimleri ile sürekli bilgi alışverişinde bulunduğu bilinmektedir.⁸⁰

Şâhruh döneminde Türkçe'ye olan ilginin arttığı görülmektedir. Şâhruh'un oğlu Gıyaseddin Baysungur da başta minyatür sanatı olmak üzere güzel sanatlarla yakından ilgilendi.⁸¹ Timurlular hükümdarlarından Hüseyin Baykara (1469-1506) döneminde Çağatayca ve Uygurca eserler kaleme alınarak, Türk diline, edebiyat ve sanata oldukça değer verildi.⁸² Yine Timurlular hükümdarlarından Hüseyin Baykara için ilim ve sanat çok ayrıcalıklı bir yere sahipti. Birçok ilim adamı ve sanatçı sarayda himaye edildi. Hüseyin Baykara hat sanatı ve musiki ile yakından ilgilendi, aynı zamanda Çağatayca ve Farsça şiirler de yazdı. Sultan Hüseyin Baykara öğleye kadar devlet işleri ile meşgul olurken öğleden sonra sarayda bulunan âlim ve sanatçılarla sohbet meclisleri kurmuştur. "Hüseyin Baykara Meclisi" olarak bilinen bu sohbet meclisleri daha sonra gelecek olan Türk saraylarına da ilim, kültür ve sanatın korunması adına örnek olmuştur. Gülâm Şadi, Ali Şîr Nevâî ve Molla Câmî gibi âlim sanatçıların katkılarıyla "Herât Mûsikî Okulu" kuruldu. Tezhip, minyatür, cilt sanatı gibi Türk-İslam sanatları bu dönemde

⁶⁹ Vladimir Nikolaevic Diakov, Sergei Ivanovich Kovalev, *İlk Çağ Tarihi Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*, C.1, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 454-458.

⁷⁰ Osman Gazi Özgüdenli, Ahmet Ocak, "Selçuklular Sosyo Ekonomik Kültürel Hayat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 374-376.

⁷¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 257-258.

⁷² Sivrioğlu - Türkoğlu, *age*, s. 129.

⁷³ Sıddıqi, *agm*, s. 297.

⁷⁴ Uslu, *agm*, s. 217.

⁷⁵ Aka, *agm*, s. 294-295.

⁷⁶ Sivrioğlu - Türkoğlu, *age*, s. 150-153.

⁷⁷ Şahin, *agm*, s. 89.

⁷⁸ Sivrioğlu - Türkoğlu, *age*, s. 150-153.

⁷⁹ Lütfi Göker, *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*, Elif Matbaacılık, Ankara 1979, s. 120-121.

⁸⁰ Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyaseddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 78-79.

⁸¹ Aka, *agm*, s. 294-295.

⁸² Uslu, *agm*, s. 217.

büyük gelişimler kaydetti. Tezhip sanatı, Herât Tezhip Okulu⁸³ ile altın devrini yaşadı. Çocukluk arkadaşı olan Ali Şîr Nevâî döneme damgasını vuran en önemli şairlerdendi. Bu dönemde Çağatay edebiyatında “Nevâî Baykara” adıyla bilinen bir dönem açıldı.⁸⁴

Nadir Şah döneminde de ilim adamları ve sanatçılar hükümet tarafından korundu, masrafları saray tarafından karşılandı. Gazne, Kandahar, Kâbil’de olduğu gibi Herât’ta da yeni kütüphaneler tesis edildi. Nadir Şah Herât Okulu ve vakıflara özel ilgi gösterdi. İlim ve kültür faaliyetlerinin artırılması için fermanlar ilan etti. Hindistan seferi dönüşünde Bâbü sarayından tıpcıları, ilim adamlarını, sanatçı ve zanaatçıları yanında getirerek Kandehar, Kâbil ve Herât’a yerleştirdi.

18. yüzyılın ortalarında iktisadi ve kültürel bakımından Herât, Orta Asya’nın en önemli medeniyet merkezlerinden biriydi. Bu dönemde Herât medreselerinde 11.000 civarında öğrenciye tıp, fen gibi pozitif ilimler, astronomi, tarih, edebiyat gibi dersler seçkin âlimler tarafından verilmekteydi. Edebiyat alanında Özbek dilinde Abdullah Dari dilinde Vaiz Muiddin ve Hüseyin Kâşifi, Ahmed Şah Peştun dilinde değerli eserlerini icra etti. Üstad Hasan Sanevî müzikî çalışmalarıyla döneme ismini yazdı.⁸⁵

4. Ekonomi

Tarih boyunca Herât bölgesi coğrafi konumu, verimli toprakları, stratejik konumu, ekonomik ve kültürel yapısıyla bölgenin ekonomi merkezlerinden biri olmuştur.⁸⁶ 10 yüzyıl İslam coğrafyacıları eserlerinde Herât şehrinde “Horasan’ın Tacı” olarak bahsetmişlerdir. *Heft- İklim* başlıklı eserin yazarı Emin Ahmed-i Râzî, Herât şehrinde “Efsunlu Çiçek Bahçesi” olarak bahsetmiştir.⁸⁷ Orta Çağ’ın en önemli ticari ve ekonomi merkezlerinden biri olan Herât’ ta tarım ve hayvancılık önemli bir konuma sahipti. Çeşitli zanaat dalları, madencilik ve el sanatları küçük atölyelerde gerçekleşmekteydi. Üretilen ürünler İpek Yolu güzergâhıyla farklı bölgelere sevk edilmekte, bölgeden geçen İpek Yolu hareketli bir ticari potansiyel oluşturmaktaydı.⁸⁸

Herât bölgesi İpek Yolu üzerinde stratejik bir öneme sahipti. İpek Yolu ticaret ağının oluşmasında ve gelişmesinde dönem dönem farklı otoritelerin belli bir katkısı olmuş, Persler, Helen devletleri, Araplar ve Türkler bu çerçevede ticaretin öncülüğünü üstlenmiştir.⁸⁹ Herât şehrinde ve civarından ticaret kervanları eksik olmazdı. 11. yüzyılda Herât, Akdeniz güzergâhından Hindistan ve Çin’e giden ana yol üzerinde büyük bir ticaret merkeziydi.⁹⁰ İpek Yolu güzergâhında Doğu’da üretilen mallar Batı’ya taşınmakta Doğu üretimin merkezi, Batı tüketim merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Horasan yolu güzergâhında giden ticaret kervanları gasp tehlikesine karşı Türklerden oluşan koruma birlikleriyle yolculuk yapmaktaydı.⁹¹

10. yüzyıl kaynaklarından anonim eser *Hudûdü’l Âlem* de Herât için şu ifadeler yer almaktadır:⁹² “*Herât’ın merkez camisi bütün Horasan’da yaygın olarak görülmektedir. Şehir dağın eteğine kurulmuştur. Nimeti bol olan bir yerdir. Arap nüfusu oldukça fazladır. Gûr ve Gûzgânân arasındaki sınır bölgesinden gelen büyük bir nehri vardır. Nehrin suyu bölgede kullanılmaktadır. Herât’ta pamuklu eşyalar, manna (Diş budak ve benzeri ağaçlardan sızan koyu tatlımsı bir madde) ve üzüm şurubu üretilir.*” Herât çevresinde çok eskiden beri sulama kanalları ile tarım yapılmakla birlikte bölge meyve bahçeleri ile meşhurdur.⁹³ Herât’ta kuru üzüm, fıstık, kayısı, hurma şarabı, çeşitli şekerlemeler, pirinç, tahıl ve kavun önemli ihraç ürünleri arasındaydı.⁹⁴ Herirud nehri vadisi etrafındaki dağın güney eteklerinde çeşitli meyve ağaçları yetiştirilmekteydi. Herat bölgesinin verimli ovalarında bol miktarda üretilen kırmızı, sarı tatlı üzümlerden tüm Doğu’nun vazgeçilmez tatlı şerbetler üretilir ve civar bölgelere gönderilirdi. Ayrıca kök boya, kenevir gibi endüstriyel sektörde ve tıp alanında kullanılan çeşitli bitki ve çiçeklerde yetiştirilmekteydi.⁹⁵

İlhanlılar döneminde Belh ve Merv bölgelerinin Moğol istilasıyla yıkıma uğraması nedeniyle Venedik ve Ceneviz tüccarları Çin, Hindistan, Doğu Türkistan, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarından Tebriz ve Sultaniye uzantısı Herât üzerinden geçmeye başladı.⁹⁶ Moğol istilasından sonra tarım ve ticari faaliyetler kesintiye uğradı. Moğol

⁸³ Safevi ve Osmanlı tezhip sanatı Herât tezhip okulunu temel almıştır.

⁸⁴ Hamid Algar, Ali Alparslan “Hüseyin Baykara”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 531-532.

⁸⁵ Sadat, *agt*, s. 79-85.

⁸⁶ Arifoğlu, *agt*, s. 16.

⁸⁷ Orhan, *agt*, s. 1-2.

⁸⁸ Yunus Arifoğlu, *VII. Yüzyıl ile XII. Yüzyıllar Arasında Horasan’ın Dini ve Sosyal Yapısı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013, s. 9.

⁸⁹ Taner Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, ed. Yunus Emre Tansü, İksad Yayınevi, Elâzığ 2022, s. 393.

⁹⁰ *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 328. ; Uslu, *agm*, s. 216.

⁹¹ Yıldırım, *age*, s. 393-394.

⁹² *Hudûdü’l Âlem Mine’l- Meşrik İle’l- Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s.58.

⁹³ Uslu, *agm*, s. 215.

⁹⁴ Kalkan, *agt*, s. 328.

⁹⁵ Tuba Kalkan, “Sultan Şâhruh Dönemi Herât Ekonomisi”, *The Journal of Academic Social Science*, S.31, 2015, s. 526-528. s. 530.

⁹⁶ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.123-133.

ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: HERÂT ve TARİHİ DOKUSU

idarecilerinden Ögeday zamanında askerlerin kıyafet ihtiyacını karşılamak üzere dokuma faaliyetleri yeniden revize edildi. Moğol istilası döneminde bölgeden göç eden dokumacılar kısım kısım yeniden bölgeye iskan edildi. Timurlular döneminde özellikle Sultan Şâhruh döneminde (1405-1447) Herât bölgesi yeniden eski ekonomik refahına kavuştu. Tarım kanalları temizlendi ve tarımsal faaliyetler arttı. Bu dönemde Çin ile ticari ilişkiler arttı. 12 Ekim 1413 tarihinde Sultan Şâhruh'u ziyaret eden Çin elçisi Ch'en Ch'eng'in notlarında yol üstünde konaklama ve ticaret amaçlı kurulan kervansaraylardan bahsedilmektedir. Ayrıca her 11520 metrede yol üzerine tahta direkler dikildiğinden, bu direkler içine yoldan geçen yolcular için yemek ve su bırakıldığından bahsetmiştir.

Uluslararası ve bölgesel ticareti geliştirmek için 1411 yılında geniş bir pazar alanı kuruldu. Gıda ürünleri ticareti, el yapımı ürünler şehir merkezinde yer alan çarşı tezgahlarında satışa sunulurken, endüstriyel ürünler ve atölye ürünleri şehrin dış kapılarına yakın bölgede üretilmekteydi. Çiftçiler ürettikleri ürünleri şehre getirerek, tüccar ve esnaf yoluyla satışını yapardı. Orta Çağ'da Herât önemli bir köle pazarı ve köle ticareti merkeziydi. Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden buraya her yıl ortalama 20.000 civarında köle getirilir, her köle pazarlıksız, kendi değerine göre satışa sunulurdu. Herât bölgesinde özel pazarlarda bulunmaktaydı, örneğin kuzey surda at, deve vb. hayvanların satışa sunulduğu at pazarı, Melik kapısı olarak bilinen asma köprü civarında çizmeciler pazarı mevcuttu. Irak çarşısında geleneksel Çarşamba Pazarı, Kandahar Çarşısı boyunca geleneksel Cuma Pazarı kurulurdu.⁹⁷

İpekçilik bölgenin önemli gelir kaynaklarından biriydi. Herat bölgesinde özellikle Cam vilayetinde ipekçilik yapılmaktaydı. Dut ağaçlarında ipek böceğiyle üretilen ipekler halı ve çeşitli kumaş dokumalarında kullanılmaktaydı. Orta Çağ'da Herât dokuma kumaşları oldukça ünlüydü. İpekli dokumalar değerli taşlarla süslenirdi ve fiyatları oldukça yüksekti. Yarı pamuk ve yarı ipek dokuma giysiler, halk ve göçebeler tarafından rağbet görmekteydi.⁹⁸ Pamuk ve yün dokuması kumaşlar değişik coğrafyalarda da rağbet gördü.⁹⁹ Bâdgis ve çevre illerde çok adette yük ve sürü, at vb. hayvan yetiştirilmekteydi. Bâdgis, Herât için değerli malların üretildiği tedarikçi bölge konumundaydı, küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığın yanısıra bölgeden kereste ve tahıl ürünleri getirilmekteydi.¹⁰⁰

Gümüş dağı Herât'tan Serahs'a giden yol üzerinde yer almakta olup,¹⁰¹ demircilik bölgede önemli zanaat dallarındandı. Herât tekniği olarak bilinen metal işlemeciliği sayesinde metal zanaatkarları zenginleşti.¹⁰² İlk bakır madeninden üretilen eşyanın Herât'da imal edildiği bilinmektedir.¹⁰³ Çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı üzere Horasan bölgesinde dağlar, maden yatağı bakımından oldukça zengindir. Bu dağlarda altın, gümüş, kurşun, demir gibi sayısız maden yatakları mevcuttu. Herirud vadisinin sol bölgesinde yer alan dağlarda yer alan maden ocaklarında demir, sülfat, kalay ve kükürt sağ bölgesinde yer alan dağlar da bakır yatakları bakımından zengindi. Bu bölgede yer alan sıradağlarda gri renkli mermerler, ayrıca göz alıcı beyazlıkta ince taneli büyük mermer parçaları çıkarılmaktaydı. Kaynaklardan ve arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere bu madenlerin işlenmesi Orta Çağ'da ilkel metotlarla yapılmaktaydı. Bu madenlerden hazırlanan kılıç, bıçak vb. materyeller tüm Orta Asya'da rağbet görmekteydi. Timurlular hükümdarlarından Sultan Şâhruh döneminde Çin elçisi Ch'en Ch'eng'in seyahat notlarından anlaşıldığı üzere bu bölgede demir, bakır işleminin ustaca yapıldığı ve öğretildiği, bu madenlerden keskin aletler yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Çin elçisi seramik ve porselenlerin ince işçilikle üretildiği üzerlerine çeşitli resimlerin renkli boya ile işlendiğinden bahsetmiştir.¹⁰⁴

Timurlu hükümdarlarından Ebû Said döneminde Herât büyük bir ticaret merkeziydi. Bu dönemde tamga vergisi kaldırıldı. İşletilmesi şartıyla geniş araziler tüccarlara tahsis edildi. Lonca sahibi esnaf desteklendi. Saklan dağı eteğindeki Kûruh kasabasında demir ve kurşun madeni işletme tesisleri mevcuttu. Burada işlenen madenler Herât şehrine gönderilmekteydi. Ebû Said tarımı canlandırma faaliyetlerine önem verdi. Ebû Said, Eylül 1459 tarihinde Herât civarında yer alan Neretû Kalesi'ne gelerek, bölgedeki çiftçilere çeşitli tohumlar ve öküz hibe etti. Veziri Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Herât'ın kuzeydoğusuna sulama kanalı ve bahçe tesis etti, tarıma elverişli tüm topraklar işlendi (1468). Sultan Hüseyin Baykara döneminde Herât'ta tarıma açılmayan bölge kalmamıştır. Yeni sulama kanalları ve bahçeler tesis edilerek, halk tarıma teşvik edilmiştir. Bu dönemde Herât ekonomisi ihtişamını artırdı, pazar ve çarşılar daha da zenginleşti, ticari faaliyetler arttı, buna bağlı olarak da ticaret yollarında yeni ribatlara gereksinim duyuldu. Fakat bu dönemde halk üzerindeki vergilerin ağırlaştığı görülmektedir.¹⁰⁵

Babûrlüler Devleti hükümdarlarından Şah Cihan ticaret güzergâhları üzerine su kuyuları ve kervansaraylar yaptırdı.¹⁰⁶ Nadir Şah döneminde el sanatları gelişim gösterdi. Maden işçiliği için basit makineler kullanılmaya

⁹⁷ Kalkan, *agm*, s. 526-536.

⁹⁸ Kalkan, *agt*, s. 328.

⁹⁹ Piyadeoğlu, *agt*, s. 125.

¹⁰⁰ Kalkan, *agm*, s. 526-528.

¹⁰¹ İbn Havkal, *age*, s. 333.

¹⁰² Piyadeoğlu, *agt*, s. 125.

¹⁰³ Arifoğlu, *agt*, s. 12.

¹⁰⁴ Kalkan, *agm*, s. 534.

¹⁰⁵ Aka, *age*, s. 123-133.

¹⁰⁶ Sivrioğlu, Türkoğlu, *age*, s. 179.

başlandı. Dericilik, tekstil, ahşap eşya, metal işçiliği, kuyumculuk, dokumacılık, halıcılık gibi çeşitli sanayi ve zanaat dalları gelişim gösterdi. Bakır kaplar, kılıç, silah, tekstil sektöründe ayakkabı, pahalı kumaşlar ve şapka rağbet gören ürünler arasındaydı. Nadir Şah döneminde ticaret kervanları sürekli hareket halindeydi. Osmanlı Devleti, İran, Mâverâünnehir, Hindistan ve Çin arası ticaret yolları oldukça hareketliydi. Eyaletlerden sorumlu idareciler, ticaret yollarının ve tüccarların güvenliğini sağlamakla sorumluydu. Ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamakla sorumlu olan eyalet idarecileri bunun karşılığında tüccarlardan vergi almaktaydı.¹⁰⁷

SONUÇ

Günümüz Afganistan coğrafyasının kuzeybatısını kapsayan Herât bölgesi Türk-İslam tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Çok eski çağlardan beri pek çok farklı kültüre ev sahipliği yapan bölgenin jeopolitik ve jeostratejik önemi yüksek olup, değerli bir medeniyet havzasıdır. İslamiyet'ten önce pek çok Türk devletine başkentlik yapan Herât, Türk kültürüyle Budizm sanatının en üst düzeyini yansıttı. İslamiyet'ten sonra da önemli sanat, kültür ilim ve ekonomi merkezlerinden biri olup, Sâmâniler, Gazneliler, Selçuklular ve Moğollar gibi farklı devletlerin egemenliği altına girdi. Türk tarihine damgasını vuran Timur'un Herât'ta idareyi ele almasıyla birlikte şehir büyük imar ve sanat faaliyetlerine sahne aldı. Timur'un ölümünün ardından yaşanan iç karışıklıklardan sonra bölgede sırasıyla Özbekler, Safeviler, Bâbürlüler, Abdaliler ve Nadir Şah hâkimiyet kurdu.

Siyasi bakımdan oldukça parlak geçen Türk-İslam dönemi bilim ve sanat bakımından da oldukça parlak geçti. Türk Sultanları ilim adamlarını saray çevresinde toplayarak, himaye etti. Büyük Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk tarafından kurumsallaşmış, yaygınlaşmış Nizamiye Medreselerinde dini ilimlerin yanı sıra astronomi, edebiyat, felsefe, tıp, eczacılık, kimya ve biyoloji gibi pozitif ilimlerde okutuldu. Orta Çağ dünyasının en çağdaş örneklerini teşkil eden bu medreseler, bundan sonra kurulacak olan Türk İslam dünyası ve Batı dünyası medreselerine örnek teşkil etti. Herât medreselerinde dersler seçkin âlimler tarafından verildi.

İslamiyet'in dünya üzerinde yayılmasının ardından pek çok ilmi eser özellikle Antik Yunan dönemine eserler Arapça'ya tercüme edilerek, yeniden ilim dünyasına kazandırıldı. Herât'ta yetişen ilim ve bilim adamları çeşitli bölgelere dağılarak, Türk-İslam medeniyetinin geleceğine ışık tuttu. Günümüz ilim ve bilim literatürünün oluşmasında Türk-İslam düşünürlerinin katkısı küçümsenmeyecek kadar büyüktür. Daha çok ilim adamı yönü ile bilinen Timurlu hükümdarı Uluğ Bey bu konunun en iyi örneklerinden biri olup, Uluğ Bey'in hazırladığı astronomi araştırmaları 18. yüzyıla kadar Avrupa'da temel eğitim kaynağı olarak kullanıldı.

Herât hat sanatı, minyatür, tezhip, halıcılık, ciltçilik, bakırcılık, ipek mensucat, dokumacılık sanatının geliştiği bir bölge olarak ünlüydü. Özellikle Timurlular döneminde Herât, sarayın destek ve himayesi altında kültür ve sanat faaliyetlerine sanat merkezi oldu, büyük atölyeler tesis edilerek, sanatkarlar yetiştirildi. Demircilik bölgede önemli zanaat dallarındandı. Özellikle Herât dokuma kumaşları oldukça ünlüydü. Pamuk ve yün dokuması kumaşlar değişik coğrafyalarda da rağbet gördü. Orta Çağ'ın en önemli ticari ve ekonomi merkezlerinden biri olan Herât'ta tarım ve hayvancılık önemli bir konuma sahip olup, çeşitli zanaat dalları, madencilik ve el sanatları küçük atölyelerde gerçekleşmekteydi. Üretilen ürünler İpek Yolu güzergâhıyla farklı bölgelere sevk edilmekte, bölgeden geçen İpek Yolu hareketli bir ticari potansiyel oluşturmaktaydı.

Orta Çağ boyunca Herât saray ve konaklar görkemli bahçelerle çevrelenmişti. Moğol istilasından sonra şehir neredeyse yeniden inşa edildi. Türk İslam mimarisiyle süslenen medrese, dârüşşifa (hastane), mescid, cami, köprü, hankah, pazar yeri gibi yapılar inşa edildi. Kurulan büyük pazarlar, açılan yeni yollar, kültür ve sanat faaliyetleriyle Herât, 18. yüzyılım ortalarında mimari, iktisadi ve kültürel bakımdan Orta Asya'nın en gözde medeniyet merkezlerinden biriydi.

İpek Yolu ticaret ve ulaşım ağı olmasının yanı sıra farklı halkların kültür öğelerinin kaynaşmasını sağlayan bir yoldu. İpek Yolu üzerinde stratejik önemi yüksek olan Herât, Orta Asya'da önemli ilim, kültür ve ticaret merkeziydi. Bu güzergâh üzerinde yer alan Herât bölgesi farklı kültürleri kaynaştıran bir köprü vazifesi de gördü. Herât tarih boyunca çeşitli dönemler farklı kültürlerin ve siyasi güçlerin etkisi altında kaldı. Bu süreçte şehir farklı yönetimler tarafından imar edilmiş, fakat sürekli iç ve dış savaşlara sahne olması sebebiyle şehrin tarihi mimarisi kayıp ve zarar gördü. Türk tarihinin ışıltılı yüzünü yansıtan Herât, dönem dönem tarihin en acımasız ve en karanlık yüzünü de temsil etmiştir. İbn Haldun'un; "Coğrafya Kaderdir" dediği gibi bu talihsiz kader, geçmişten günümüze bu coğrafyanın kaderi olmuştur.

¹⁰⁷ Sadat, *agt*, s. 86-88.

KAYNAKÇA

Abdürrezzak es-Semerkindî, Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l- Bahreyn, c. II, Özbekistan Neşriyatı, ed. A. Kayumov-M. Ali, Trc. Asaniddin Urunbayev, Taşkent 2008.

AĞARI, Murat, "İstahri ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.1, Karabük 2015, ss. 80-104.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

AKA, İsmail, "Şâhruh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 293-295.

ALGAR, Hamid, ALPARSLAN, Ali, "Hüseyin Baykara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 530-532.

ARİFOĞLU, Yunus, *VII. Yüzyıl ile XII. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013.

Arrian, *The Anabasis Alexander*, Literally Translated With A Commentary, From The Greek Of Arrian The Nıcomedian, By E.J. Chinnock, M.A., L.L.B., Rector of Dumbfries Academy, The Selwood Printing Works, Cornell Üniversty Library, London 1884.

BARTHOLD, William, "Herât ve Herirurûd Boyu", çev. İsmail Aka, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.27, İstanbul 1973, ss. 179-192.

ÇETİN, Osman, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 234-241.

DAMES, Mansel Longworth, "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, MEB Yayınları, İstanbul 1993, ss. 149-150.

DİAKOV, Vladimir Nikolaevic, KOVALEV, Sergei Ivanovich, *İlk Çağ Tarihi Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*, C. 1, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul 2008.

DURMUŞ İlhami, "Vusunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1215-1227.

EKREM Nuraniye Hidayet, "Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya" *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1175-1204.

Ebü Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, C. 1, Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ebü Dülef, *er- Risâletü's- Sâniye (Rihle Fî Vasatı Âsiyâ)*, haz. Bekir Zeybek, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziantep 2014.

Ebü'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki, *Târîh-i Beyhakî*, terc. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırılancı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2019.

El İsfızari, Muinüddin Muhammed Zemçi, *Ravzatü'l- Cennat fî Evsaf-i Medineti'l Herat I*, (tsh. Seyid Muhammed Kazım İnan), İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1338.

ERMAN, Kubilay, "Jeopolitik Teoriler ve Afganistan", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 11, Ankara 2017, ss. 394-420.

FARMANİ, Naqibullah, *Türk İslam Medeniyeti'nde Herât*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019.

FRYE, Richard Nelson, *The History of Ancient Iran*, [https://archive.org/details/ost-history_frye1983](https://archive.org/details/ost-history_frye1983/02.20.2024), 02.20.2024 sa 14:00.

FRYE, Richard Nelson, "Two Timurid Monuments in Herat", *Artibus Asiae*, Vol. 11, No. 3, ss.206-213. <https://www.jstor.org/stable/3247934>, 26.06.2024 sa 10:00.

GOLOMBEK, Lısa "The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat", *Bulletin d'etudes Orientates*, C. 1, London 1983. ss. 95-102.

GÖKER, Lütfi, *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*, Elif Matbaacılık, Ankara 1979.

Hudûdü'l Âlem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi)*. C. 12, çev. Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987.

İbn Rüsteh, *A'lâki'n – Nefise*, haz. Ali Fuat Eker, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010.

İbn Havkal, *Sûretü'l-Ard*, haz. Emine Opçin, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2015.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1-2, çev. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.

KALKAN, Tuba, *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

KALKAN Tuba, “Bâdgîs'teki Türk Hakimiyeti”, *Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Erdoğan Eralp, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 487-500.

KALKAN Tuba, “Sultan Şâhruh Dönemi Herât Ekonomisi”, *The Journal of Academic Social Science*, S.31, 2015, ss. 523-538.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

KAYA, Mahmut, ÜNVER, İsmail “İskender”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 556-559.

KÖYMEN Mehmet Altan Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Mesudî, *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Minhâc-i Sirac el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeghiler ve Hârezmşahlar*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

MİRBABAEV, A. K. “The İslamic Lands and Their Culture”, *History of Civilizations of Centrel Asia*, Volume IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, s. 42-43

MÜLÂYİM Selçuk, “Herât Cuma Cami”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 218-219.

NOORULHAK, Ahmad Jawid, *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005.

O'BRIEN, John Maxwell, *Alexander The Great The Invisible Enemy A Biography*, Roudlodge Published, London 1992.

ORHAN, Tuğba, *XIX. Yüzyılda Herât*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2019.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, OCAK Ahmet, “Selçuklular Sosyo Ekonomik Kültürel Hayat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 371-375.

PIYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular Dönemi'nde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.

SADAT, Sayed Shafiqula, *Nadir Şah Döneminde Afganistan*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2017.

SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi, İstanbul 1997.

SAYILI, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

SIDDIQUI, İqtıdar Husain, “Kert”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, ss. 297.

SİVRİOĞLU Töre, TÜRKOĞLU Ahmad Jawid, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017.

SÖYLEMEZ, Yusuf, “Gazneliler Dönemi Herât'taki Mimari Eserler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.134, ss. 429-437. <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.64521>, 30.06.2024 sa 20:11

ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: HERÂT ve TARİHİ DOKUSU

ŞAHİN, Mustafa, “Orta Çağda Herât Bölgesi’nde Kale ve Surlar”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 21, Tokat 2013, ss. 7-16.

ŞAHİN, Mustafa, “Timurlular Döneminde Herât’ta Sivil Mimari”, *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 6, S. 11, 2016, ss. 78-96.

TARN, William Woodthorpe, *Alexander The Great I Narrative*, Cambridge University Press, New York 1979.

TOGAN, Zeki Velidi, “Herât”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1988, ss. 429-442, https://www.academia.edu/44605861/_İslam_Ansiklopedisi_pdf, 05.02.2024 sa. 22 : 00.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

USLU Recep, “Herât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 17, İstanbul 1998, ss. 215-218.

YAZICI, Tahsin, “Büst”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 495.

YAZICI, Orhan, “Gılcayların Menşei”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, 2006, ss. 31-49.

YILMAZ, Cuma Ali, *Büyük İskender’in Hayatı ve Eserleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2021.

YILMAZ, Tuğba *İskitler Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 38.

YILDIRIM, Taner *Ticaretin Altın Çağı*, ed. Yunus Emre Tansü, İksad Yayınevi, Elazığ 2022.

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>